

- 22 Vgl. Wilhelm Koesch, *Deutsches Theater-Lexikon*, Bd. 1. Jagenfurt u. Wien 1953, S. 130.
- 23 AS, S. 13.
- 24 Vgl. ebenda, S. 40.
- 25 Heinrich Heine, *Briefe aus Berlin*, 1822. In: *Werke und Briefe in zehn Bänden*. Hg. v. Hans Kaufmann. Bd. 3. Berlin u. Weimar, 1972, S. 501.
- 26 Ebenda, S. 552.
- 27 Diese Zusammenhänge dargestellt bei: Klaus, a. a. O., S. 157 f.
- 28 Vgl. AS, S. 22.
- 29 Vgl. ebenda, S. 48.
- 30 Vgl. BS, S. 16.
- 31 Vgl. ebenda, S. 51.
- 32 AS, S. 14.
- 33 Vgl. Klaus, a. a. O., S. 118 ff. u. 171 ff.
- 34 Vgl. BS, S. 11 - 19.
- 35 AS, S. 45.
- 36 Ebenda, S. 25.
- 37 BS, S. 23.
- 38 Ebenda, S. 30.
- 39 Ebenda, S. 46.
- 40 Vgl. z.B. AS, S. 14.
- 41 Vgl. z.B. BS, S. 11 u. 15.
- 42 Vgl. ebenda, S. 4.
- 43 Vgl. Victorien Sardou, *Fernande*. Schauspiel in vier Aufzügen. Deutsch v. Otto Randolf. Leipzig o.J.
- 44 Knepler, a. a. O., S. 682.

LUBELSKIE MATERIAŁY NEOFILOLOGICZNE — 1983

Halina Indorowska

Michael - dziennik faszystowskiej Idel

Utwór literacki, który jest przedmiotem niniejszych uwag, wywoła, być może, zaciekawienie ze względu na osobę autora, choć zarówno ten kontrowersyjny tekst literacki, jak i jego autor, nie mogą podlegać wyjącznie tradycyjnemu oglądowi historyka literatury. Składa się na to kilka powodów. Po pierwsze J. Goebbels nie był stricte literatem, lecz funkcjonariuszem partyjnym w NSDAP, a w r. 1933 został ministrem propagandy i oświecenia publicznego III Rzeszy. Po drugie, utwór Michael. Ein deutsches Schicksal in Tagebuchblättern nie podlega wyjącznie zgorom gatunkowym "czystej" literatury, należałoby go sytuować na obrzeżach prozy powieściowej i piśmiennictwa biograficznego (dziennika, pamiętnika, autobiografii). Będziemy go interpretować przede wszystkim z punktu widzenia poetyki historycznej, gdyż stanowi ciekawy, indywiduálny wariant prozy fabularnej w formie dziennika. Na formę wyrazu umożliwiła autorowi literacką artykulację światopoglądu faszystowskiego, którego program realizował nurt literatury faszystowskiej, zwanej też w opracowaniach niemieckojęzycznych (G. Hartung) literaturą narodowosocjalistyczną.

Dla celów analizy należy przypomnieć instruktywne uwagi z monografii Huberta Orłowskiego Literatura w III Rzeszy, której autor, przedstawiając swoje wieloletnie badania z tego zakresu, określa genezę zjawiska literatury faszystowskiej oraz jej cechy dystalnityczne:

"Po, że właśnie w Republice Weimarskiej rozwinęła się bujnie literatura faszystowska, wiązać należy bowiem ze zjawiskami o ogólnym charakterze: ze strukturą społeczeństwa niemieckiego, z wydarzeniami politycznymi i ruchami

społecznymi w Niemczech. Innymi słowy: zjawisko rozkwitu literatury faszystowskiej w okresie przed 1933 wiązać należy nie z formą państwowości, a epicyficzny umiarstwieniem społeczeństwa niemieckiego po 1918 roku, z zaostroszą sytuacją kryzysową w wyniku rewolucji społecznych i przegranej wojny.¹⁾

W założeniach swej książki wyodrębniła cytowany autor dwa pojęcia: termin "literatura faszystowska" (której źródła upatruje znacznie wcześniej, w erze Republiki Weimarskiej) oraz pojęcie "literatury nazistowskiej", obejmującej dzieła określone jako narodowosocjalistyczne. Orłowski przywołuje m.in. monografię Ernsta Lewy'ego Literatur unter dem Hakenkreuz (Literatura w cieniu swastyki), wskazując na te instytucyjne ustalenia, które odnoszą się do "warstw" literatury nazistowskiej.²⁾

Relacjonując zaś fakt niezwykłego procesu przed sądem w Konachium z listopada 1962 r. (przeclwiko wydawnictwa Alfreda Kohnera ze Stuttgartu w osobie literaturoznawcy Gero von Wilperta o usunięciu fragmentów wzmianki w leksykonaach Deutsches Dichterlexikon oraz Lexikon der Weltliteratur o twórczości dwu pisarzy: Sigmunda Graffa, byłego współpracownika "Dramaturga Rzeszy" Rainera Schilbsera oraz prozalka Maxa Barthela, który przeszedł z szeregów socjalistycznie zorientowanego ruchu robotniczego na stronę nazistów), cytuje H. Orłowski fragment sądowego werdyktu, wyróżniającego sieciem kryteriów, "jakie winno wykazać dzieło określone jako nacjonalistyczne:

- nacjonalistyczna polityka rasowa,
- walka przeciwko światowemu bolszewizmowi,
- walka przeciwko żydostwu,
- walka przeciwko tak zwanym zachodnim plutokracjom,
- nowe - na razie europejskie - zorganizowanie przestrzeni (Raumordnung),
- wyeliminowanie wpływu Kościoła,
- rozbudzenie i popieranie narodowej świadomości obronnej (Völkisches Wehrbewußtsein)³⁾

Cechy te stanowią podstawę dla określenia przez F. Orłowskiego obszaru literatury nazistowskiej, przy czym autor formułuje wątpliwość, iż "nie znajdujemy praktycznie dzieła, a nawet twórczości jednego pisarza, w którym byłyby zawarte w s z y z t k i e cechy łączące."

Zaraz jednak dodaje:

"Pisarzemu te słowa znane jest jedynie jedno, wprost modelowe dzieło, w którym większość wspomnianych kryteriów dałaby się odszukać. Jest to powieść Michael Joseph Goebbelsa, która ukazała się w 1927 roku. ... Powieść ta stanowi jednorodny literacki syndrom faszystowskiego światopoglądu, i to nie tylko ze względu na ekлекtyczną ideę, ale również charakter wyrazu. Konwencja dziennika, bo na niej opiera się powieść Michael, pozwala na chaotyczne umieszczanie obok siebie najrozmaitszych koncepcji i afirracji różnorodnych postaw. Obok tezy o "rewolucyjnej" młodości (a raczej "młodzieńczości") występuje formuła o zbawczej roli "wspólnoty" dla jednostki ("Vom Ich zum Wir"), teza o organizującej funkcji wojny i pracy.

Wszystko to zaś przetykane jest rasizmem (antysemityzmem), antykomunizmem oraz brutalnym darwinizmem społecznym. Jest to książka modelowa, możliwa w swej modelowości jedynie ze względu na przyjętą poetykę dziennika. W swej czytelniczej skuteczności powieść Goebbelsa bynajmniej jednak nie należała do przodujących.⁴⁾

Zanim dokonamy interpretacji immanentnej utworu Michael, określimy zgodnie z przyjętymi założeniami społeczne ramy, w jakich się ta powieść pojawiła. Jest ona literacką artykulacją przeżyć autora ze studenckiej jesszce przeszłości, ale występuje tu również "jedna z zasadniczych struktur myślenia faszystowskiego: widzenie w opozycjach oraz dychotomiczne wartościowanie."⁵⁾

Narodowy socjalizm zerwał z tradycją, przy czym, jak twierdził znany komiety socjolog R. Dahrendorf, było to "brutalne zerwanie z tradycją i przejście do nowoczesności."⁶⁾

Utwór Goebbelsa miał jakby półwójny adres czytelniczy. Jego pierwsza wersja (z r. 1923) adresowana była do pokolenia, które świadomie przeżyło pierwszą wojnę światową, a po jej zakończeniu znalazło się na rozdrożu, czy raczej w próżni. Wersji ostatecznej, wydanej w r. 1929 w wydawnictwie partyjnym NSDAP można przypisać nawet pewne funkcje propagandystyczne, wszak sztyd wydmawstwa sankcjonował ideową zawartość tekstu Goebbelsa. Hipotezie tej przeczy jednak niezbyt wyroka ranga artystyczna Michaela, pełno tu myślowych melizm, napuszonego patosu, imitacji różnych stylów. Wątpliwe więc, by jakaś inna odcytna zdecydowała się na ryzyko wydana tej książki.

H. Heiber, biograf J. Goebbelsa,⁷⁾ wskazuje również na częste sty-

Lizowanie się Goebbelsa na bohemę. Jakkolwiek manieryzm Goebbelsa należy do jego cech osobniczych, może on być podstawą do zbadań ogólniejszych zachowań społecznych. W cytowanej książce H. Orzowski wskazuje na istnienie pewnych faz w "dochoждении" do nazizmu. Są to:

"doświadczenia w kręgu Jugendbewegung, "przeżycie wojny" i edukacja frontowa, udział w walkach "Freikorpsów" (Śląsk, Zagłębie Ruhny, kraje nadbałtyckie), społeczne "zawieszenie w próżni" pierwszych lat powojennych, szukanie pracy, pierwsze, często nieludne próby literackie, kontakty z nacjonalistycznymi i prawiocowymi organizacjami, wreszcie "ruch" nazistowski i godności oraz oficjalne uznanie po 1933 roku."⁸⁾

Dla zrozumienia niektórych zapisów Michaela w książce Goebbelsa niezbędne jest przytoczenie niektórych faktów z biografii autora, gdyż nasycenie tekstu elementami autobiograficznymi, bądź projekcja wyobrażeń autora o sobie narzuca się wielokrotnie w czasie lektury.⁹⁾

Oto garść niezbędnych informacji biograficznych. W r. 1917 rozpoczyna Goebbels studia uniwersyteckie i w lecie 1918 r. poznaje koleżankę Jnkę Stalherm. Od r. 1917 zaś datuje się korespondencja z Richardem Flisgesem, uczestnikiem pierwszej wojny światowej. Flisges nie zdał wojennej matury i w końcu znalazł się jako praktykant w kopalni w górnej Bawarii, gdzie zginął w wypadku w lipcu 1923 r. Wywarł on duży wpływ na młodzieńcze poglądy Goebbelsa, sam zmienił swe zapatrywania od pacyfizmu, przez anarchizm po marksizm.

W końcu roku 1921 dwudziestoczteroletni Goebbels kończy studia w Heidelbergu i rozpoczyna dość trudny okres w swoim życiu. Okres ten był dlań jednoznacznie niepowodzeniem i pozostawił ślady w jego biografii w postaci nie wydrukowanych wierszy, utworów prozą, esejów, rozpraw. Z twórczości dramatycznej wymieniać można dramaty Heinrich Kämpfert, części dramatu o Chrystusie Judasz Tskariot i utwór dramatyczny ("Gesehen in 3 Akten") pt. Die Saat (Polew), zapowiedziany był kolejny utwór Der steinerne Gast.¹⁰⁾ W prywatnych kółkach Goebbels czytywał fragmenty sztuki pt. Der Wanderer, skądącej się z 11 obrazów, uzupełnionych prologiem i monologiem, wzorowanej na Boskiej komedii Dantego, gdzie wędrowiec wędruje "poprzez góry i niziny narodu niemieckiego,"¹¹⁾ Szerze kręgi zapoznały się z manuskryptem pt. Michael Voormann. Ein Menschen-

sein Leben in Tagebuchblättern. Zapisany prawdopodobnie w drugiej połowie r. 1923, był w istocie dość niepojętym zlepkiem elementów "serwytantalnych, niczowaro-patriotycznych i rewolucyjnego bektorku."¹²⁾ Pierwsza wersja Michaela zawiera bardzo wiele z własnych doświadczeń Goebbelsa, które prowadził mniej więcej od r. 1920 i z których znacząco się jedynie fragmenty. W wersji utworu wydanej w r. 1929 zamienia się wyraźnie wzrowa tytułu. Trzmi on: Michael. Ein deutsches Seicksal in Tagebuchblättern.

Zasadniczy brulion zapisów Michaela poprzedzają dwie części kompozycyjne o dość odmiennym znaczeniu: "Dedykacja" (Die Widmung) oraz "Przedśnienie" (Der Vorspruch). Dedykacja składa się również z dwóch części. Pierwszą z nich stanowią notatki dziennikowe, opatrzone datami 1918, 1920, 1923, 1927. Druga część dedykacji zredagowana jest konwencjonalnie i ofiarowana R. Flisgesowi.

Drugi wstęp, zatytułowany "Der Vorspruch" zawiera autorską wykładnię utworu:

"Dziennik Michaela jest pomnikiem niemieckiej żarliwości i wierności, która wstrząsa, ale i pociesza. W jego ślachu, skromnym zwycięstwie odwołują się te siły, które nas, chłopców, kształtują ku pewnej idei, a jutro co sprawomania władzy. Dlatego życie i śmierć Michaela są czymś więcej niż przypadkiem i ślepy los. Jest ono znakiem czasów i symbolem przyszłości."¹³⁾

Część dedykacji "Der Vorspruch", zgodnie z niemiecką septyjką tego podtytułu, steruje odbiór czytelnicy tekstu Goebbelsa. Układnia przede wszystkim te pojęcia, które nacechowane są szczególną wagnością dla ideologii rozwijającego się faszyzmu (przywołamy rok wydania Michaela - 1929). Katalog faszystowskich ideologów zawiera więc: "niemiecką żarliwość", "wierność", cojrskanie "ku pewnej idei", pojęcie "władzy", symboliczny wymiar jednostkowego życia wobec zbiorowości, a zwłaszcza "oliiary".

Zarys fabuły ujmuje życie Michaela od momentu powrotu z wojny, poprzez studia i rozczarowania "stuchymi książkami" oraz miłością do Herthy Holk po szukanie sensu życia, pracę robotnika i bohaterką śmierć w kopalni. Najszerszej przedstawiony jest fragment życia studentckiego i warunki życia robotniczego w finale utworu.

W fabule Michaela występuje dość ograniczony krąg postaci: Michael, Richard, Hertha Holk, Rosjania Iwan Wiennowski, malarzka Agnes Stahl, górniczy Dietysta, spisując swe notatki, nazbyt często zmienia perspektywę narracji. 12 mają relacjonuje pierwsze spotkanie z Richardem, jeszcze w czasie studiów Michaela, a po raz ostatni przyjaciele spotykają się 13 grudnia. Richard po zdobyciu dyplomu

pracuje w wyścigach, drogi młodzieńców rozczarują się. Kategoria w zapiskach z 3 stycznia następnego roku Michael "Przejmuj" realnie przekroczył przesłania:

"Pracuję w kopalni kopalni kopalni Schliermee. Tu znalazłem właściwy sens." (15)

Z powyższych fragmentów wynika, iż J. Goebbels dość dowolnie manipuluje materiałem literackim i autobiograficznym. Pisząc cieniem z perspektywy bohatera tytułowego często wykracza poza jego punkt of wiew i wszelkie prawdopodobieństwo psychologiczne. Można dodać, że częściej osoba Michaela jest jedynie swego rodzaju kostiumem autora. Znajduje to wyraz także w ekлекtycznym stylu. Oto przykład owej zmienności stylu:

"Co ja właściwie studiuję? Wszystko i nie, jestem zbyt leniwy i chyba zbyt głupi wobec specjalistycznej wiedzy."

Onę zostaw mężczyźni! Znaleźć dla siebie formę! Osobowości Droga do nowego Niemca!

Styl to wszystko! Styl - to równowaga między prawem (Gesetz) a ekspresją. Kto chce mieć styl, musi posiadać i prawo, i środki wyrazu." (16)

Od owego "nowego aktywizmu" przechodzi więc dyarysta na przeszychną ideologię nazistowskiej:

"O osobowości nowoczesnego Niemca świadczy nie tyle mądrość i duch, co nowa zasada, bezgraniczne oddanie się, ofiara, zwrot ku narodowi." (17)

Kreacja postaci nie jest najmocniejszą stroną utworu Goebbelsa. Do takich "papierowych" postaci należą przede wszystkim postać Herthy Holk (zawsze wprowadzanej do akcji w pełnym brzmieniu imienia i nazwiska) i niejasno zarysowana postać Richarda. Kontrowersyjna postać Iwana Wiennrowskiego, który przedstawiony został jako anarchista, nihilista, wreszcie bolszewik, przypomina niektóre mocne postaci z prozy Dostojewskiego. Wiennrowski jest miejscami wyrzutem sumienia, wobec którego Michael stale miewa się na baczności. W końcu Iwan wraca do Rosji i tam ginie w niewyjaśnionych okolicznościach. Goebbels w sposób dość mechaniczny uciną pewne wątki i eliminuje postaci, np. Hertha Holk zrywa z Michaeliem, przesyłając mu list pożegnawczy, Richard wyjeżdża, Iwan również wyjeżdża i ginie bez wieści.

Pozostaje w dzienniku Michaela dość obszerna partia tekstu, którą rozpatrywać można w kategoriach metatekstu. Interesujące są zwłaszcza dwa fragmenty:

"Ten dziennik jest moim najlepszym przyjaciелеm. Mogę mu powierzyć wszystko. Nikomu nie mógłbym tego powierzyć. A muszę się pozbyć tego balastu, bo będzie mi stałe ciążyć. Niektórym nawet wypala serce."

Stare musi ustąpić, zrobić miejsce nowemu. W dużej ludzkiej jest zbyt mało miejsca, by jedno sęsiadowało z drugim. Przebiera stare miejsce wyznaczone na ciemnik, na które wyjechał jest dla mnie rodzajem potępienia, na które wyjechał się przeżył. Po tym się nie wyjeżdża, bo komuż zawadzić? Ciepłym ciałem, jak wstrząsnąć do głębi i do serca. Znowu starać się, jak wstrząsnąć do głębi i do serca. Pokładanie tam, jak złożyć kłosa grzeban wśród starych rupieci na strychu." (18)

Cytowany zapis mieści obok siebie różnorodne relexte. Wątpliwie wszy zawiera przypuszczalną autoreflexję autora, bowiem określa cel prowadzenia dziennika (intymnego). Dziennik jest dla powierzenia i weryfikacji bezpoleceniowości. Inni aktywi, pisany z perspektywy Michaela ("Stare musi ustąpić, zrobić miejsce nowemu"), przyjmie postawę aktywistyczną.

Zakończenie fragmentu wywypukła powróć do dawnych zapisów ("Zasem wezmę znowu starą ryś"). Co ciekawsze, nie jest to wertowanie w starej szufladzie, lecz grzebanie wśród rupieci na mansardzie (nastój jak na obrazie Spitzwega).

Wypowiedzi tego rodzaju są cechą charakterystyczną wielu powieści dziennikowych i znajdują się w tekście Goebbelsa także na "ośpiewanym" miejscu.

Goebbels ocenia również literaturę swojej epoki, określając jej zacanie:

"25 listopada. Ekspresjonizm upada z powodu swoich fałszywych kapitałów. Duchową czynnością naszych czasów jest artykuł redakcyjny (Weltartikel), przemówienie partyjne i mowa w parlamencie. Książka stara się rzecz, Inksusu. Literatura zaś stara się sprawą partii (Parteiunglegenheit)" (19)

Zapiski Michaela przetykane są również fragmentami listów.

W wielu powieściach dziennikowych XX wieku forma dziennika i listu "towarzysząc" sobie wewnątrz struktury powieściowej, istnienie tej zbieżności w utworze Goebbelsa potwierdza więc konwencję gatunku.

Przedstawione rozważania, naszym zdaniem, potwierdzają w pełni tezę o dużej "nośności" konwencji dziennikowej i jej wyjątkowej pojemności dla ewoluowania tak różnych (często sprzecznych) idei.

Przypisy

1. Orłowski H., Literatura w III Rzeczy, Poznań 1975, "yd. Poznań-

- skie, s.44.
2. Tamże, s.64-65.
 3. Tamże, s.66.
 4. Tamże, s.67. Powieść ukazała się w wydawnictwie MDPAP Eber Nachf. w r. 1929. Na skutek błędów korekty w obu wydaniach renowacji H. Orłowskiego podawane są daty 1927, 1928 bądź 1929 jako rok wydania Michaela.
 5. Tamże, s.63.
 6. Jahrendorf R., Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München 1974, dtv, s.416.
 7. Helber H., Joseph Goebbels, München 1974, dtv, s.167 i n.
 8. Orłowski H., op. cit., s.51.
 9. Helber nazywa diarystę podwójnym imieniem Michael-Goebbels. Por. op. cit., s.32 i n.
 10. Tamże, s.33.
 11. Tamże, s.33. A. Dullok (Hitler. Studium tyrant), Warszawa 1975, Czytelnik) podaje natomiast, iż utwor ten miał premierę 14 maja 1933 r. w Lipsku.
 12. Helber H., op. cit., s.34.
 13. Goebbels J., Michael. Ein deutsches Schicksal in Tarebuchblatt-tem, München 1929, s.7-8. "Vorreden" oznacza "wzrost, jak należy wymawiać". Cyfaty z utworu J. Goebbelsa podają we własnym tłumaczeniu.
 14. Pojęcie ideologiczne podaje za: Markiewicz H., Ideologia a dziesięć literackie (w:) Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa, pod red. H. Markiewicza i J. Skawińskiego, Kraków 1976, s.132.
 15. Goebbels J., Michael, s.152.
 16. Tamże, s.12.
 17. Tamże, s.12. W innym utworze Goebbelsa, Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei, München 1942, wyd. 37, s.12, sformułowane jest to bardziej dobitnie
"Owaga, dzielność, wytrwałość, to były cnoty, które uduchowiały ruch narocowosocjalistyczny od Führera począwszy, na ostatnim jego człowieku skoniczyszy, w ich drodze do władzy." (ktum. moje-H. I.)
 18. Goebbels J., Michael, s.46.
 19. Tamże, s.77

Zbigniew Mazur

The Savage and the Concept of "Civility" in Sixteenth-Century English Travel Reports

Throughout the sixteenth century the European knowledge of the world was greatly enhanced owing to numerous voyages of discovery and exploration to hitherto unknown parts of the globe. It was then that for the first time Europeans came into regular contact with primitive people. Voyages made it possible to learn more about primitive life and modify medieval ideas about it. The present study is an attempt to discover what image of the primitives English travel reports offered to their readers. It should be especially interesting to examine this image in connection with the development of the concept of "civility" which can be traced in the same texts. It seems that as early as in the sixteenth century the term "civility" served to represent the idea of "civilization" which developed fully only about three centuries later. One may claim that the primitives' arrival into the mental framework of Renaissance Europe helped the inhabitants of the Old World to realize their cultural identity more vividly: as representatives of civilization /or "civility"/ they saw themselves strikingly different from the "savage" primitives.